

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

*140-річчю НТУ «ХПІ»
присвячується*

Л. В. Перевалова

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Конспект лекцій
та завдання до практичних занять
з навчальної дисципліни «Правознавство»
для студентів усіх спеціальностей

Затверджено
редакційно-видавничою
радою НТУ «ХПІ»,
протокол № 3 від 30.10. 2025 р.

Харків
НТУ «ХПІ»
2025

Конспект лекцій та завдання до практичних занять з дисципліни
«Правознавство» для студентів усіх спеціальностей / уклад. Л. В. Перевалова. –
Харків: НТУ «ХПІ», 2025. – 54 с.

Укладач: Л. В. Перевалова

Рецензент В. М. Мороз

Кафедра «Права»

ВСТУП

Конспект лекцій та завдання до практичних занять з «Основ теорії права» спрямований на формування у студентів, які починають вивчення навчального курсу «Правознавство», базових знань з теорії права. Запропонований матеріал допоможе здобувачам вищої освіти отримати загальні положення теорії права, сформує у них розуміння цінності сучасної правової системи суспільства, верховенства права, правомірної та протиправної поведінки.

Метою цього конспекту лекцій та завдань до практичних занять є сформувати у майбутніх фахівців базові знання з теорії права, навчити їх орієнтуватися в правових термінах та аналізувати правові ситуації.

Набуті знання допоможуть студентам у подальшому використовувати їх при вивченні різних галузей вітчизняного права, передбачених навчальною програмою курсу «Правознавство». Саме на напрацювання таких знань та навичок спрямований даний конспект лекцій.

Завдання до практичних занять містять проблемні питання, тематику рефератів, тестові завдання, завдання, які націлені на роботу студентів з законодавчими актами. Практичні завдання спрямовані на активізацію самостійній роботі студентів, що дозволяє поєднати теоретичний матеріал із формуванням практичних умінь та навичок застосування діючого законодавства.

Конспект лекцій та завдання до практичних занять з «Основ теорії права» надає основні положення теорії права, без яких неможливий високий рівень правової культури майбутніх фахівців, а це, у свою чергу, потребує належного опрацювання запропонованого навчального матеріалу.

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Тема1. Право як соціальна система

1. Поняття й ознаки права.
2. Функції і принципи права.
3. Система права та її структура.
4. Джерела права.
5. Правові системи світу.

1. Поняття й ознаки права.

Право, як система правил поведінки, виникає разом із державою, яка виступає регулятором суспільних відносин, встановлює загальнообов'язкові правила поведінки та забезпечує їх дотримання усіма членами суспільства. Регулювання суспільними відносинами держава здійснює за допомогою соціальних норм.

Соціальні норми – правила поведінки загального характеру, що регулюють різні сфери суспільного життя: політичні, економічні, соціальні, культурні. До соціальних норм відносяться: правові норми; норми моралі; корпоративні норми; релігійні норми; звичаї та традиції.

Норми моралі – це погляди, уявлення, правила, котрі виникли як відображення умов суспільного життя у свідомості людини (справедливість – несправедливість, добро – зло, честь, гідність).

Релігійні норми – регулюють відносини у сфері релігії та між різними релігіями, специфічні культові дії, засновані на вірі в існування Бога.

Звичаї та традиції – правила буденної поведінки, що стихійно склалися і передавалися з покоління в покоління (наприклад, весільні обряди).

Корпоративні норми – норми, створені громадськими об'єднаннями, трудовими колективами, підприємницькими союзами.

Характеризуючи соціальні норми, слід відзначити, що на різних етапах розвитку суспільства мали значущість ті чи інші види соціальних норм. До

виникнення держави переважно існували звичаї, традиції, що регулювали суспільні відносини, на сучасному розвитку суспільства важливе місце займають право, мораль та інші норми. Оскільки суспільне життя складне і різноманітне, то соціальні норми помітно відрізняються одна від одної не лише за сферами регулювання суспільних відносин, а й за способами встановлення і забезпечення, за суб'єктами їх прийняття тощо.

Право слід розуміти як засновану на уявленні про справедливість міру свободи й рівності, що відображає потреби суспільного розвитку, яка у своїй основі склалася в процесі повторюваних суспільних відносин, і визнаються й охороняються державою.

Право характеризується певними ознаками, які можна поділити на дві групи: соціальні та юридичні.

Соціальні ознаки права – це, перш за все, ознаки, що забезпечують втілення у праві ідеалів справедливості, демократії, гуманізму. Ці ідеали мають загальнолюдський характер, знаходять свій вияв у специфічних властивостях права як засобу забезпечення свободи і рівності людей у суспільстві.

Юридичні ознаки права:

- ***Нормативність*** права полягає в тому, що воно містить загальнообов'язкові права та обов'язки для невизначеного кола суб'єктів, тривало і багаторазово застосовується до передбачених ним життєвих ситуацій.

- ***Обов'язковість*** означає, що повторюваність певних дій, які стають зразком поведінки, приводить до їх сприйняття людьми як обов'язкових.

- ***Формальна визначеність***, як ознака права знаходить свій прояв у тому, що норми права виражаються у законах і підзаконних актах, які мають неоднакову юридичну силу.

- ***Системність*** означає, що правила, встановлені державою, між собою взаємопов'язані та взаємозалежні, вони згруповані та закріплені в системі регулювання правовідносин.

- *Критерій правомірності* – ці правила виконують роль індикатора позитивної поведінки у суспільстві.

- *Забезпеченість державним примусом*. Державний примус виступає як гарантія, передбачена правовими нормами на випадок можливого порушення права.

Право може бути як суб'єктивним, так й об'єктивним.

Суб'єктивне право – закріплена в юридичних нормах міра можливої поведінки, спрямована на здійснення відповідних прав людини і громадянина. Залежить від свідомої поведінки особи як суб'єкта правових відносин, який сам обирає варіант поведінки у відповідності з нормами об'єктивного права.

До складу суб'єктивного права входять три види правомочностей: право на свої дії, тобто можливість самому вчиняти юридично значимі дії; право на вимоги – можливість вимагати від інших осіб виконання або дотримання юридичних обов'язків; право на претензії до зобов'язаної особи – можливість звернутися до держави за захистом, примусовим забезпеченням свого права.

Об'єктивне право – система загальнообов'язкових формально визнаних правил поведінки суб'єкта правових відносин, санкціонованих або встановлених державою в якості регуляторів суспільних відносин і забезпечених засобами державного впливу. Об'єктивне право не залежить від свідомості суб'єкта, який повинний виконувати встановлені правила поведінки як учасник суспільних правовідносин.

2. Функції і принципи права.

Роль права, як системи регулювання суспільних відносин, виражається в його функціях. **Функція права – це головні напрямки впливу права на суспільні відносини.**

Вплив права на суспільні відносини здійснюється через свідому належну або можливу поведінку суб'єкта, реалізується через виконання ним своїх прав і

обов'язків. Функції права безпосередньо спрямовані на виконання завдань, що стоять перед суспільством.

Функції права підрозділяються на загальносоціальні та власно юридичні.

До загальносоціальних функцій можна віднести наступні:

- *виховна функція*, яка сприяє появу у людині поваги до права;
- *орієнтуюча функція* встановлює норми, еталони поведінки, які є орієнтирами при виборі варіантів поведінки особи;
- *пізнавальна функція* сприяє обізнаності особи щодо правомірності або неправомірності власної поведінки.

Власно юридичні функції права поділяються на *регулятивну та охоронну*.

Регулятивна функція права спрямована на закріплення суспільних відносин в якості правових або забезпечення їх розвитку. Регулятивна функція здійснюється на основі велінь або дозволів і може мати як нормативний характер (регулятивна статична функція), так й індивідуальний характер (регулятивна динамічна функція).

Охоронна функція права спрямована на охорону особистості і суспільної безпеки за допомогою заборон та негативних наслідків порушень, шляхів виконання прийнятих щодо правопорушників рішень та інше.

Слід звернути увагу, що поділ функцій права на регулятивну та охоронну має умовний характер. Вони обидві виступають регулятором суспільних відносин, тому що при здійсненні охоронної функції суспільні відносини регулюються.

Під принципами права розуміють вихідні керівні засади, відправні установлення, що виражають сутність права й впливають з ідей справедливості і свободи.

Принципи права класифікуються за різними критеріями:

1) за формою нормативного вираження (тобто за характером нормативного джерела, в якому вони закріплені). Принципи поділяються на такі, що

закріплені у міжнародних та внутрішньодержавних деклараціях, конституціях тощо.

2) за сферою дії принципи поділяються на загальноправові, міжгалузеві, галузеві, принципи правових інститутів.

3) за змістом принципи поділяються на загальносоціальні (економічні, політичні та ін.) і спеціально-юридичні.

3. Система права та її структура.

Внутрішню будову права будь-якої країни визначає система права.

Система права – це сукупність чинних норм права, якій властиві як єдність та узгодженість, та і диференціація (поділ) на відносно самостійні структурні утворення (норми, інститути, галузі права та ін.).

Систему права характеризують певні ознаки:

1) *Єдність та узгодженість* обумовлюється тим, що, по-перше, право ґрунтується на загальнолюдських принципах гуманізму, справедливості; по-друге, право охороняється державою, що передбачає можливість застосування, в разі необхідності, державного примусу; по-третє, право обумовлено економічними, політичними, соціальними, культурними та іншими умовами життєдіяльності суспільства. Крім того усі структурні елементи системи права між собою узгоджені, між ними не існує суперечностей.

2) *Диференціація (поділ)* системи права означає, що норми, інститути та галузі є відносно самостійними.

3) *Об'єктивність* системи права полягає в тому, що її створення є результатом суспільних відносин, які складаються у суспільстві, держава надає їм тільки певну форму.

Головними структурними елементами системи права є *норми права, інститути права, підгалузі права, галузі права.*

Правова норма – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлено або санкціоновано державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечення його організаційною та примусовою діяльністю.

Правові норми характеризуються наступними ознаками:

1) *державно-владна природа* – норма права встановлюється та забезпечується державою, яка має право на застосування державного примусу;

2) *загальнообов'язковий характер* проявляється у тому, що особа усвідомлює певні правила поведінки, які встановлені у суспільстві, та свідомо дотримується їх у своїй поведінки;

3) *представницько-зобов'язуючий характер* – правило поведінки оформлюється як сукупність взаємних прав і обов'язків учасників суспільних відносин;

4) *формальна визначеність* означає, що норми права завжди є владним приписом щодо поведінки чи діяльності суб'єктів суспільних відносин;

5) *особлива внутрішня структура*, яка характеризується зв'язком між її елементами: гіпотезою, диспозицією та санкцією.

Гіпотеза – це частина норми права, що вказує на фактичні обставини (місце, час, стан тощо), при настанні або відсутності яких слід здійснювати правило вказане в диспозиції.

Диспозиція – частина норми права, в якій викладений зміст правила поведінки, тобто сформульовані права й обов'язки, яких суб'єкти суспільних відносин набувають при наявності умов передбачених гіпотезою.

Санкція – це така частина норми права, яка встановлює невиконання правила, визначеного у диспозиції.

Інститут права – це система правових норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин конкретного виду. Наприклад, інститут приватної власності у цивільному праві, інститут референдуму у конституційному праві, інститут відповідальності посадових осіб у адміністративному праві.

Інститути права можна класифікувати за різними критеріями: галузеві та міжгалузеві; регулятивні та охоронні; матеріальні та процесуальні. Так, в залежності від галузевого критерію вони поділяються на конституційні, цивільні, адміністративні, кримінальні та інші.

Підгалузь права – певна сукупність правових інститутів, що об’єктивно складається в межах однієї галузі права. Підгалузь права не є обов’язковим компонентом кожної галузі права, виникає тільки у великих за своїм обсягом та за характером галузях права. Наприклад, у конституційному праві існує така підгалузь як парламентське право, у цивільному праві – зобов’язальне право та інші.

Галузь права – уособлена сукупність норм, спрямована на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин.

Галузі права можна поділити на такі види:

1) *фундаментальні (профільюючі)*, які характеризуються тим, що є юридично первісними, тобто містять правовий матеріал, що потім так чи інакше використовується при формуванні правових режимів інших галузей права, вичерпне концентрують генеральні юридичні режими, галузеві методи. До фундаментальних галузей права відносяться конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право та інші.

2) *спеціальні*, в яких правові режими пристосовані до особливих сфер суспільного життя. Наприклад, трудове, земельне, сімейне та інші.

3) *комплексні*, для яких характерне сполучення різнорідних інститутів профільюючих та спеціальних галузей, наприклад, підприємницьке, морське, екологічне, інформаційне право та інші.

В залежності від соціального призначення всю систему права можна поділити на *матеріальне і процесуальне право*.

Матеріальне право – норми, що безпосередньо регулюють суспільні відносини і реалізуються самими суб’єктами правовідносин (конституційне, цивільне, адміністративне, кримінальне право та інші).

Процесуальне право – норми, що регулюють порядок вирішення конфліктів, спорів, розслідування і судового розгляду злочинів та інших правопорушень (цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право).

В залежності від того, що у кожній системі права є норми, які покликані забезпечити загальнозначущі інтереси, тобто інтереси суспільства, держави, а є

норми, які захищають інтереси окремих осіб, право поділяється на *публічне та приватне*.

Публічне право – це сукупність норм, предметом регулювання яких є сфера публічних (державних) інтересів. Це норми, які забезпечують загальнозначущі інтереси, вони регулюють відносини між державними органами, між державними органами та приватними особами з метою забезпечення публічних інтересів. Це норми конституційного, адміністративного, кримінального, податкового, процесуального права.

Приватне право – сукупність правових норм, предметом регулювання яких є сфера приватних, індивідуальних інтересів. Це норми цивільного, підприємницького, торгового та інших галузей права.

Критеріями розподілу норм права за галузями виступають *предмет та метод правового регулювання*.

Предмет правового регулювання представляє собою сукупність якісно однорідних суспільних відносин, які врегульовані правом. Предмет завжди відповідає на питання *що* регулює галузь права? Так, предметом цивільного права є особисті немайнові та майнові відносини; трудового права – відносини між працівником і власником підприємства, установи, організації.

Предмет правового регулювання виступає головним критерієм системи права, але його доповнює такий критерій як метод правового регулювання.

Метод правового регулювання – це сукупність способів, прийомів за допомогою яких регулюються суспільні відносини. Метод завжди відповідає на питання *як* регулюються суспільні відносини?

Кожна галузь права має свій специфічний метод правового впливу на суспільні відносини, орієнтується на такі способи, як дозвіл, заборона, зобов'язання. Розрізняють такі методи правового регулювання:

Імперативний метод – це такий метод, який передбачає правове становище суб'єктів суспільних відносин, побудованих на юридичній нерівності, субординації, на началах влади та підкорення. Цей метод передбачає заборони, обов'язки, накази (адміністративне, кримінальне, фінансове право).

Диспозитивний метод – характеризується юридичною рівністю суб'єктів, узгодженості сторін. Він передбачає дозвіл (цивільне, сімейне право).

4. Джерела права.

Джерело (форма) права – це вихідні від держави чи визнані нею офіційно-документальні форми вираження і закріплення норм права, які мають юридичне загальнообов'язкове значення.

У більшості правових систем джерелами права є *правовий звичай, правовий прецедент, нормативно-правовий акт, нормативний правовий договір*.

1. Правовий звичай – правило поведінки, що склалося у процесі життєдіяльності суспільства внаслідок неодноразового повторення протягом тривалого часу, якому держава надала загальнообов'язкове значення і яке санкціонується й забезпечується державою.

2. Правовий прецедент – це принцип, який покладений в основу рішення судових або інших державних органів з конкретної юридичної справи, що стає загальнообов'язковим правилом при вирішенні всіх аналогічних справ у майбутньому. Широкого використання він набув у Великобританії, США.

3. Нормативний правовий договір – це двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Нормативні договори – це документи, які закріплюють волевиявлення сторін з приводу прав і обов'язків, встановлюють порядок їх реалізації, а також взаємну відповідальність за невиконання або неналежне виконання добровільно прийнятих на себе зобов'язань. Найчастіше такими нормативними договорами є міжнародні договори.

4. Нормативно-правовий акт – це офіційний документ, прийнятий компетентними суб'єктами правотворчості у визначених законом порядку і формі, якій містить норми права. Нормативні акти характеризуються певними ознаками:

- приймаються спеціально уповноваженими суб'єктами правотворчості;
- найбільш чітко формулюють зміст правових норм;
- мають обов'язкову письмову форму, офіційні видання;
- оперативно реагують на зміни та потреби соціальної практики;

- зручні для систематизації.

За юридичною силою нормативні правові акти поділяють на закони й підзаконні акти.

Закон – це нормативний правовий акт вищої юридичної сили, прийнятий в особливому порядку вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Закони характеризуються наступними ознаками, які відрізняють їх від інших нормативних правових актів:

1) приймаються вищим представницьким органом держави (Верховною Радою України – парламентом) або безпосередньо народом (шляхом всеукраїнського референдуму);

2) регулюють найбільш важливі суспільні відносини;

3) містять первинні юридичні норми;

4) мають вищу юридичну силу щодо усіх інших нормативних правових актів;

5) приймаються в особливому порядку, передбаченому Конституцією України. Законодавчий процес в Україні складається з певних стадій: законодавча ініціатива, підготовка, розгляд та обговорення законопроектів, прийняття та введення в дію законів.

Основним законом держави є Конституція України.

Конституція – це акт установчого характеру, якій закріплює загальні засади громадянського суспільства і держави, основи правової системи, правового статусу громадян, державно-територіального устрою, організації органів державної влади і місцевого самоврядування.

Конституція України має вищу юридичну силу, усі закони та інші нормативні акти повинні прийматися на основі Конституції та відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії, тобто громадяни, усі органи та посадові особи при розв'язанні правових спорів і конкретних справ можуть посилатися на норми Конституції. Конституція виступає гарантом демократії,

свободи і справедливості. Вона характеризується стабільністю, має постійну дію. Охорона Конституції забезпечується Конституційним Судом України – єдиним органом конституційної юрисдикції. Конституційний Суд України забезпечує верховенство Конституції як Основного Закону держави на усій території України. Рішення Конституційного Суду України є обов'язковими, остаточними, не можуть бути оскаржені та діють на усій території України.

Закони поділяються на різні види:

1) *конституційні закони* – нормативні акти, які поєднані з Конституцією, приймаються в порядку, визначеному розділом XIII Конституції України, або якими вносяться зміни та доповнення до Конституції;

2) *звичайні закони* визначають основи правового регулювання суспільних відносин у певній сфері, приймаються простою більшістю голосів конституційного складу парламенту;

3) *надзвичайні закони* приймаються за надзвичайних обставин (катастрофи, епідемії, необхідність захисту конституційного ладу при спробі захоплення державної влади насильницьким шляхом тощо) і можуть призупиняти дію чинних у відповідній сфері законів;

4) *кодифіковані закони* – нормативні акти, в яких узагальнюються і систематизуються норми права, що регулюють певну сферу суспільних відносин (кодекси, основи законодавства, тощо);

5) *тимчасові закони* приймаються на визначений у часі термін дії (наприклад, закон про державний бюджет, який приймається на календарний рік);

6) *допоміжні закони* – нормативні акти, які затверджують, змінюють, зупиняють чи скасовують інші нормативні акти або мають допоміжне значення для їх застосування.

Підзаконний нормативний правовий акт – це документ компетентного органу держави, що приймається на основі та відповідно до закону з метою його виконання і не повинен суперечити йому.

Підзаконні нормативні правові акти можна класифікувати за різними критеріями:

- за суб'єктами видання: укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, накази міністерств і відомств та інші;

- за компетенцією правотворчого органу і сферою дії нормативного акту вони є:

- а) загальними, що поширюються на всю територію держави та обов'язкові для виконання (нормативні акти Президента, уряду);

- б) відомчими, які діють у певній сфері суспільних відносин і поширюються тільки на організації та осіб даного відомства (постанови та розпорядження Уряду, накази, інструкції, правила міністерств і відомств);

- в) локальними, сфера дії яких обмежується певною територією держави (нормативні акти органів місцевого самоврядування і місцевої виконавчої влади);

- г) нормативні акти підприємств, установ, організацій, які регламентують тільки їх діяльність (статути, положення окремих підприємств).

- за зовнішньою формою нормативного акту: укази, постанови, накази, розпорядження, рішення та інші;

- за часом дії: постійні та тимчасові;

- за порядком прийняття: видані особисто (указ Президента України) або колегіальним органом (постанова Кабінету Міністрів України).

У кожній країні діє багато нормативних актів, які приймаються різними органами, у різний час, вони можуть суперечити один одному, у зв'язку з цим виникає необхідність упорядковувати чинне законодавство, тобто здійснювати його систематизацію.

Систематизація нормативно-правових актів – це діяльність з упорядкування та об'єднання нормативних актів, приведення їх до єдиної, певної системи.

Головна мета систематизації нормативних актів полягає у необхідності в упорядкуванні і систематизації нормативних актів, забезпечення їх доступності, уникнення прогалин у праві, дублювання та суперечностей, полегшення розуміння і застосування законодавства.

Існують наступні види систематизація законодавства:

1. Інкорпорація – це впорядкування нормативних актів без зміни їх змісту. Інкорпорація обмежується тільки обробкою нормативних актів, розташуванням їх у певному порядку. Існує *хронологічна та тематична інкорпорація*. *Хронологічна інкорпорація* полягає у розташуванні нормативних актів за часом їх прийняття, наприклад, Відомості Верховної Ради України. *Тематична інкорпорація* пов'язана з об'єднанням нормативних актів за однією темою, наприклад, збірник законодавчих актів з охорони здоров'я. Інкорпорація поділяється також на *офіційну і неофіційну*. *Офіційна інкорпорація* здійснюється компетентними органами правотворчості, які видають збірники нормативно-правових актів. *Неофіційна інкорпорація* здійснюється різними органами, організаціями та особами і має довідково-інформаційний характер.

2. Консолідація – це об'єднання численних нормативних актів, які діють в одній і тій же сфері суспільних відносин, в єдиний структурно узгоджений акт без змін змісту, проводиться з метою прискореного впорядкування нормативного матеріалу та скорочення обсягу чинного законодавства.

3. Кодифікація - це впорядкування правових норм, яке супроводжується переробкою їх змісту, скасування застарілих і прийняття нових норм права, об'єднання нормативного матеріалу в єдину, логічну та узгоджену систему. Виділяють *загальну, галузеву та спеціальну кодифікацію*.

Загальна кодифікація пов'язана з утворенням кодифікованого нормативного акту з основних галузей права (Звід законів). Загальним єдиним кодифікованим актом є Конституція. *Галузева кодифікація* охоплює законодавство певної галузі або підгалузі права (Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс

України). *Спеціальна кодифікація* об'єднує норми певного інституту або кількох інститутів (Водний кодекс України, Лісовий кодекс України).

5. Правові системи світу.

Правова система – це об'єктивне, історично закономірне правове явище, яке включає взаємопов'язані, взаємозумовлені і взаємодіючі компоненти: право та законодавство, яке його втілює, юридичні установи, юридичну практику, суб'єктивні права і обов'язки, правову діяльність і правовідносини, правосвідомість і культуру, правову ідеологію тощо.

Таким чином, правова система – це цілісна сукупність усіх юридичних явищ, властивих певному суспільству. Звичайно під поняттям «правова система» розуміють національну правову систему.

Національна правова система як конкретно-історична соціальна реальність відповідає поняттю правової системи, яка склалась у межах конкретної держави і має ознаки єдності і суверенності.

На теперішній час в світі співіснує велика кількість національних правових систем. Офіційними членами ООН на сьогоднішній день є близько 200 держав, і кожна держава має свою власну національну правову систему, яка є нормативним відображенням історичних, політичних, культурних, релігійних та інших особливостей кожного народу і суспільства. Причини різноманіття правових систем полягають, перш за все, в тому, що на форму і зміст правової системи впливають історичні традиції та умови виникнення і розвитку історично конкретної держави і права.

Історично в кожній країні склалася своя система права, сформувалися особливості правової свідомості та правової культури, діє своя система юридичних установ. Разом із тим існують елементи схожості національних правових систем, які дозволяють згрупувати їх у більші спільності – типи, або сім'ї, правових систем.

Категорія «правова сім'я» використовується для узагальненої оцінки відповідного кола національних правових систем на основі спільності їх ознак:

історичний тип права, своєрідність джерел права та способів їх тлумачення, ідеологічний фактор, тип юридичного мислення, специфічні правові інститути тощо.

Розрізняють наступні правові системи:

- 1) романо-германська правова система (континентальна система);
- 2) англо-американська система права (система «загального права»);
- 3) релігійно-традиційна правова система.

Романо-германська правова система (правова сім'я) сформувалась у Європі до XII століття. Історичні корені цієї правової сім'ї належить до римського права (I ст. до н.е. – V ст. н.е.). Формувалась романо-германська правова сім'я в умовах феодальної роздробленості Європи, між державами, які існували на той час, створювались нетривалі, тимчасові союзи, ніякого національного права не існувало, усі спори вирішувалися за правом сильнішого. В цей час суспільство приходить до розуміння необхідності створення нового права, побудованого на справедливості, єдиних правилах, гарантіях виконання судових рішень. Таким правом, яке стає основою викладання в університетах, а потім і основою національних кодифікацій, стало римське і канонічне право. Кодифікація дозволила створити таке право, яке відповідало інтересам суспільства. Шляхом кодифікації були прийняті національні кодекси: Пруське земельне уложення 1794 року, Австрійське цивільне уложення 1811 року, Французький цивільний кодекс 1804 року та інші. Французький цивільний кодекс вплинув на розвиток континентального права, він набув поширення у багатьох країнах світу.

Відмінною рисою романо-германської правової сім'ї є те, що вона базується на нормативно-правових актах, які, як правило, кодифіковані. На таких кодифікованих основах законодавства ґрунтується право Франції, Німеччини, Іспанії, Італії та інших держав. Право нашої країни також тяжіє до романо-германської правової сім'ї. В усіх країнах романо-германської правової сім'ї визнається розподіл права на публічне і приватне.

Найважливішим джерелом романо-германського права виступає закон. Закони приймаються парламентами країн, мають вищу юридичну силу та поширюються на всю територію держави, усіх його громадян.

Другим джерелом романо-германського права є звичай, який виступає як доповнення до закону та виконує функцію згладжування протиріч.

Третім джерелом романо-германського права з деякими застереженнями може бути визнана судова практика. Зміст цих застережень зводиться до того, що відповідно до діючої доктрини, норми права можуть прийматися тільки самими законодавчими чи уповноваженими органами.

Не менш важливим джерелом романо-германської правової системи є правова доктрина. Правова доктрина – це джерело права, що має авторитетний та переконливий характер, ґрунтується на думках учених-юристів, надбаннях юридичної науки, впливає на всі інші джерела права, виступає як теоретична основа для їх узгодження та поєднує наукові доробки з юридичною практикою. Вплив правової доктрини є безсумнівним, але характер цього впливу є лише допоміжним стосовно закону – головного джерела права.

До романо-германської правової системи відносяться національні правові системи Франції, Бельгії, Люксембургу, Голландії, Італії, Португалії, Іспанії, Німеччини, Австрії, Швейцарії та інших країн.

До англо-американської правової системи належать насамперед Англія та Уельс, США, Канада, Австралія, Нова Зеландія та інші країни, у правові системи яких було перенесено відповідно модифіковане англійське право.

В основі англо-американської правової системи є загальне право (common law), яке виникло в результаті діяльності королівських судів, і право справедливості (equity), що склалося внаслідок діяльності суду канцлера. Нині діє єдина система судів, а загальне право та право справедливості об'єднані в *систему прецедентного права – систематизованого зібрання рішень судів вищих інстанцій, застосування яких є обов'язковим в аналогічних справах*. Судовий прецедент відіграє провідну роль серед джерел в англо-американській правовій системі. Поряд з цим діє статутне право, що видається парламентом.

Однак закони не мають такого значення, як у романо-германській правовій системі, хоча формально посідають перше місце в ієрархії джерел.

Виділяють наступні риси англосаксонської правової системи: розвиток загального права юристами-практиками; змагальна судова процедура; менш абстрактний характер норм, ніж у романо-германському праві (більшість норм англосаксонського права створювалися під час розгляду судами реальних справ, і тому ці норми розраховані на вирішення конкретних суперечок, а не на встановлення загальних правил поведінки на майбутнє); важлива роль суду присяжних; пріоритет судового прецеденту над іншими формами права; розподіл права на загальне право та право справедливості; відсутність строгої диференціації права за галузями та інші.

Релігійно-традиційна правова система значно відрізняється від романо-германської та англо-американської правових систем.

Сім'я релігійно-традиційного права охоплює релігійні правові системи, які засновані на релігійних віровченнях, і традиційні правові системи, які засновані на звичаєвому праві.

До релігійних правових систем належать: мусульманське, індуське, іудейське право, до традиційних правових систем – японське право, далекосхідне звичаєве право окремих країн Африки, Азії, Океанії.

Мусульманське право базується на зобов'язаннях мусульман перед Аллахом, викладених в Корані, а також на санкціях за порушення цих зобов'язань.

Джерелами мусульманського права є: Коран – слово Аллаха, книга, що містить як загальні релігійно-моральні положення, так і конкретні правила поведінки мусульман; Сунна – тлумачення положень Корану у вигляді прикладів із життя пророка Мухаммеда для керівництва віруючими власними діями; іджма – узгоджене тлумачення юристами ісламу Корану і сунни для вирішення питань, що не відображені в цих джерелах; кіяс – рішення за аналогією відповідно до нових суспільних відносин.

Мусульманське право засноване на ісламській релігії і системою норм, що виражена у релігійній формі та санкціонованою або підтриманою теократичною мусульманською державою.

У жодній національній правовій системі ісламських держав норми класичного ісламського права не функціонують у чистому вигляді. Вони доповнюються за допомогою звичаїв, договорів, угод, адміністративних рішень та інших нормативних актів, що містять норми позитивного права, а також на основі запозичень правових положень в інших правових систем.

Іудейське (єврейське) право є однією з найдавніших правових систем світу релігійного типу і є релігійно-правовою системою, яка регулює суспільні відносини всередині єврейської общини, що сповідує іудаїзм. Іудейському праві властиві певні риси: воно є складовою частиною іудаїзму; для нього, на відміну від інших правових систем, є властивим мононаціональний характер, тобто дія іудейського права поширюється тільки на одну націю – євреїв; принцип богообраності іудейського народу, його виділення Богом серед інших народів; воно упродовж більшої частини своєї історії існувало і розвивалось без існування єврейської держави.

Основними джерелами іудейського права є: вчення Тора, отримане Мойсеєм на горі Сіон; Мішна; Мндрашим; Барайти; Єрусалимський та Вавилонський талмуди. Тора – найважливіше, основоположне джерело, яке традиційно розглядається в іудейському праві як своєрідна конституція єврейського народу.

Індуське право – це право общин, що проживають в Індії, Пакистані, Бірмі, Сінгапурі, Малайзії, а також в державах на східному побережжі Африки, переважно в Танзанії, Уганді і Кенії, члени яких сповідують індуїзм. Індуїзм є симбіозом філософських, релігійних і соціальних переконань та вчень. Специфіка індуїзму полягає й у тому, що в його основу покладено свободу вірування і, відповідно, не зобов'язує своїх послідовників дотримуватись одного віровчення. При цьому головна вимога полягає в тому, щоб вони свято вірили і дотримувались системи цінностей і принципів: прийняття авторитету

вед; визнання особливої ролі брахманів у керівництві духовним життям і у виконанні найважливіших ритуалів визнання кастової системи; ряд загальних рис релігійної філософії; високий ступінь терпимості до іновірців і інакомислення тощо.

Індуське право – сукупність релігійних, моральних і правових норм, основою яких є індуїзм. Джерела права: веди – ідейні принципи індуського права; смрити – коментарі вед, зібрання висловлювань видатних людей; правові звичаї – правила поведінки для кожної касты.

Таким чином, індуське право, яке сформувалося ще у давнину, зберегло свою регулюючу здатність (в обмежених сферах) до даного часу і є важливим компонентом юридичної надбудови індуського суспільства.

Канонічне право – це сукупність канонів (правових рішень), які встановлені на християнських церковних зборах, а також постанови Папи Римського у католицькій церкві. Канонічне право в сучасному світі застосовується набагато вужче, ніж у середні віки, воно залишається панівною системою тільки для однієї країни – Ватикану.

Традиційне японське право – сукупність моральних, релігійних і правових норм, що склалися на основі філософії Давнього Китаю, звичаїв власного народу, рецепції (запозичення) романо-германського й американського права. Значну роль при вирішенні юридичних справ відіграють норми «гірі», що передбачають примирення сторін до звернення в судові інстанції.

Далекосхідне звичаєве право – базується на філософських вченнях Конфуція про гармонічну поведінку людей. Основні джерела правової поведінки: норми-традиції (ритуали), етичні норми, норми-звичаї, норми права.

Звичаєве право держав Африки, Азії, Океанії – сукупність правил поведінки, що склалися на основі норм-звичаїв протягом тривалого часу, а також норм права колоніальних держав. Звичаєве право має в основному неписаний характер і передається поколіннями.

Питання для самоконтролю:

1. В чому полягає значення права як соціального явища?
2. За допомогою яких соціальних норм здійснюється регулювання суспільних відносин?
3. Чому норми права займають особливе місце серед соціальних норм?
4. Якими ознаками характеризується право як соціальне явище?
5. Порівняйте об'єктивне та суб'єктивне право? В чому полягають їх особливості?
6. Розкрийте основні функції права.
7. На яких принципах будується право?
8. Надайте характеристику структурним елементам системи права?
9. Визначить основні ознаки правової норми?
10. Охарактеризуйте внутрішню структуру норми права?
11. За допомогою яких критеріїв здійснюється розподіл норм права за галузями права?
12. Розкрийте основні джерела права.
13. Дайте визначення закону та розкрийте його ознаки.
14. Які види підзаконних актів діють в Україні?
15. У чому полягає мета систематизації законодавства? Які види систематизації законодавства використовуються?
16. Надайте характеристику правовим системам світу, розкрийте їх особливості.

Тема 2. Правовідносини – особливий вид суспільних відносин

1. Правовідносини: поняття, структура, види.
2. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин.
3. Правомірна поведінка. Поняття і види правопорушень.
4. Поняття і види юридичної відповідальності.

1. Правовідносини: поняття, структура, види.

Правовідносини є особливим видом суспільних відносин, які виникають на основі політичних, економічних, майнових, соціальних, культурних та інших відносин, що регулюються нормами права.

Правовідносини – це суспільні відносини, змістом яких є суб'єктивні права і юридичні обов'язки осіб, що охороняються державою.

Основними ознаками правовідносин є те, що:

- 1) це суспільні відносини, які виникають тільки між людьми та їх об'єднаннями і безпосередньо пов'язані з їх діяльністю та поведінкою;
- 2) вони виступають юридичним виразом економічних, політичних, соціальних, сімейних та інших відносин, впливають на суспільні відносини, які склалися на їх основі;
- 3) вони виникають, припиняються або змінюються на основі правових норм, які впливають на поведінку людей і через неї реалізуються;
- 4) суб'єкти правовідносин пов'язані між собою суб'єктивними правами і юридичними обов'язками;
- 5) взаємна поведінка учасників правовідносин індивідуалізована (поіменно або за реквізитами) і чітко визначена;
- 6) вольовий характер правовідносин обумовлений тим, що вони виникають і реалізуються на основі волевиявлення хоча б одного з їх учасників;
- 7) охороняються державою.

Правовідносини мають свою структуру: суб'єкти, об'єкти, зміст правовідносин (сукупність прав і обов'язків сторін).

Суб'єкти правовідносин – це учасники суспільних відносин, які виступають як носії юридичних прав і обов'язків.

Суб'єкти правовідносин поділяються на *індивідуальні і колективні*. *Індивідуальними суб'єктами правовідносин є фізичні особи*, а саме: громадяни; іноземні громадяни; особи без громадянства (апатриди); особи з подвійним громадянством (біпатриди). Індивідуальні суб'єкти правовідносин діють в усіх

сферах суспільного життя: політичній, економічній, соціальній, ідеологічній та ін.

Фізична особа набуває прав і обов'язків та здійснює їх під своїм ім'ям, яке складається із прізвища, власного імені та по батькові, якщо інше не визначене законом або звичаєм національної меншини, до якої вона належить.

Спеціальним індивідуальним суб'єктом є посадова особа (Президент, суддя, інспектор ДАІ та ін.). Певні особливості правового статусу притаманні також особам з подвійним громадянством, які є одночасно і громадянами, і іноземцями.

Колективними суб'єктами правовідносин є державні органи, партії, спортивні організації, колективи підприємств, організації, котрі можуть бути як недержавними, так і державними, вони, як правило, є юридичними особами.

Юридичною особою визнається організація, яка створена і зареєстрована у встановленому законом порядку і характеризується такими ознаками, як організаційна єдність, відокремлене майно, можливість від свого імені набувати права та виконувати обов'язки, бути позивачем і відповідачем у загальному чи господарському суді.

Суб'єктом правовідносин є також держава, яка може вступати в різні правовідносини, зокрема:

- а) міжнародно-правові – відносини з іноземними державами;
- б) державно-правові – відносини щодо прийому в громадянство, нагородження державними відзнаками та нагородами тощо;
- в) цивільно-правові – відносини з приводу державної власності, з іншими суб'єктами права;
- г) процесуально-правові – відносини при постановленні судових рішень і вироків від імені України тощо.

Держава може виступати позивачем або відповідачем у суді, хоча і не є юридичною особою.

Для того, щоб бути суб'єктом правовідносин, фізичні і юридичні особи повинні володіти *правосуб'єктністю*.

Правосуб'єктність – це можливість і здатність особи бути суб'єктом правовідносин з усіма правовими наслідками.

Правосуб'єктність складається з *правоздатності, дієздатності і деліктоздатності.*

Правоздатність – це здатність особи мати суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Правоздатність виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю. Усі учасники правовідносин мають правоздатність.

Правоздатність поділяється на *загальну і спеціальну.* *Загальна правоздатність – це здатність особи володіти будь-якими правами і обов'язками, які передбачені чинним законодавством.* *Спеціальна правоздатність – це здатність, пов'язана з певними особливостями суб'єкта, або така, що потребує спеціальних знань (наприклад, правоздатність лікаря, інваліда, дитини тощо).*

Правоздатність людини невід'ємна від особистості, її неможливо відібрати, скасувати або скоротити, вона не залежить від професії, статі, віку, національності, майнового стану та інших життєвих обставин; вона не може нікому передаватися.

Юридична особа здатна мати такі права і обов'язки, як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. Правоздатність юридичних осіб є завжди спеціальною. Вона виникає з моменту їх державної реєстрації (в окремих випадках згідно з чинним законодавством з моменту одержання ними ліцензій на спеціально визначені види діяльності). Правоздатність юридичної особи може бути обмежена лише за рішенням суду. Вона виникає з моменту її створення і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України запису про її припинення.

Дієздатність – це здатність суб'єкта правовідносин своїми діями приймати на себе обов'язки і використовувати свої права. Дієздатність особи поширюється на всі сфери правового регулювання суспільних відносин, її обсяг залежить від віку та психічного стану особи. Дієздатність юридичної

особи пов'язана з тим, що вона набуває прав і обов'язків та здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону.

У цивільному праві розрізняють часткову, неповну, повну, обмежену дієздатність фізичних осіб.

Часткова дієздатність встановлюється для малолітніх осіб (що не досягли 14 років). *Неповна дієздатність* встановлюється для фізичних осіб віком від 14 до 18 років (неповнолітніх осіб). *Повну дієздатність* має фізична особа, яка досягла 18 років (повноліття). *Набуття повної дієздатності можливе і в таких випадках:* у разі реєстрації шлюбу фізичної особи, яка не досягла повноліття; фізичною особою, яка досягла 16 років і працює за трудовим договором; неповнолітньою особою, яка записана матір'ю або батьком дитини; фізичною особою, яка досягла 16 років і бажає займатися підприємницькою діяльністю (за наявності письмової згоди на це батьків (усиновлювачів), піклувальника або органу опіки та піклування).

Обмежена дієздатність фізичної особи встановлюється судом, якщо особа страждає на психічний розлад, що істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Також суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище.

Фізична особа може бути визнана недієздатною тільки судом, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу нездатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними. Над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка. Правочини від імені недієздатної фізичної особи та в її інтересах вчиняє опікун, який несе відповідальність за шкоду, завдану недієздатною фізичною особою.

Деліктоздатність – це здатність суб'єкта права нести відповідальність за свої протиправні вчинки. Загальна юридична

відповідальність громадян настає з 16 років, а кримінальна відповідальність, за умов вчинення особливо тяжких злочинів, – з 14 років.

Правовий статус суб'єктів права – це сукупність усіх прав, обов'язків і законних інтересів суб'єктів права. Правовий статус кожної особи є *індивідуальним* (наприклад, кожна людина має право на власне ім'я). Крім того, слід розрізняти *конституційний* і *спеціальний* статуси громадян. *Конституційний статус* у всіх громадян є однаковим: основні права і свободи однаковою мірою належать усім громадянам. *Спеціальний статус* суб'єктів пов'язаний з різними природними і правовими чинниками, які зумовлюють їх певні особливості (наприклад, статус державного службовця, статус студента, статус народного депутата, статус пенсіонера та інші).

Відмінність у правовому статусі осіб полягає у:

- 1) розбіжностях, пов'язаних з природними чинниками (наприклад, статус дитини, статус пенсіонера, статус жінки);
- 2) розбіжностях, пов'язаних із юридичними чинниками (наприклад, статус депутата, статус посадової особи).

Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, задля одержання, передачі або використання яких виникають права і обов'язки учасників правовідносин. Об'єкти правовідносин конкретні й індивідуалізовані, вони пов'язані з правами і обов'язками суб'єктів правовідносин, можливістю користуватися і розпоряджатися будь-чим і дають змогу претендувати на певні за характером дії інших осіб.

Залежно від характеру і видів правовідносин їх об'єктами є:

- 1) предмети матеріального світу: частини матеріальної природи, природні ресурси, земля, надра, ліс тощо;
- 2) речі і цінності: засоби виробництва і споживання, будівлі, цінні папери, гроші та інші;
- 3) особисті немайнові блага: життя, безпека, честь, гідність, відпочинок, освіта, здоров'я, свобода, право на ім'я, недоторканність житла;

4) послуги, як результат певної поведінки, внаслідок якої виникають права і обов'язки суб'єктів правовідносин, мають місце у сферах управління, побутового обслуговування, господарській, культурній, освітянській та інших сферах діяльності людини;

5) продукти духовної творчості – це результати інтелектуальної діяльності: твори мистецтва, музики, літератури, «ноу-хау», комп'ютерні програми та ін.

Юридичним змістом правовідносин є суб'єктивні права та юридичні обов'язки їх учасників, що охороняються державою. В правовідносинах суб'єкти права виступають контрагентами в процесі виконання ними вимог норми права і набуття певних прав і обов'язків (покупець – продавець, позивач – відповідач).

Суб'єктивне право визначає міру можливої поведінки. Наприклад, особа може перебувати тільки в одному зареєстрованому шлюбі; робітник має чітко визначену за тривалістю відпустку тощо.

Суб'єктивне право – це гарантована правом міра можливої або дозволеної поведінки особи. Воно належить суб'єкту незалежно від того, перебуває він у правових відносинах з іншими суб'єктами чи ні. До суб'єктивних прав належать фундаментальні демократичні права і свободи особи.

Суб'єктивні права реалізуються через правомочність уповноважених осіб, яка складається з наступних елементів:

- а) можливості діяти особисто;
- б) можливості вимагати певної поведінки від зобов'язаної особи;
- в) можливості звертатися до компетентних державних органів заради застосування державного примусу в разі невиконання контрагентом своїх обов'язків;
- г) можливості користуватися соціальними благами на основі певного суб'єктивного права.

Таким чином, *правомочність може виступати як: право на поведінку, право на вимагання, право на домагання, право на користування соціальними благами.* Наприклад, у разі відчуження майна виникають правовідносини між покупцем і продавцем. Покупець має право: оплатити і одержати товар (право на власні дії); вимагати від продавця прийняти оплату і передати товар (право на вимагання); звернутися до компетентних органів про відшкодування збитків або усунення недоліків продавцем у разі одержання неякісного товару (право на домагання); користуватися товаром на власний розсуд (право на користування соціальними благами).

Юридичний обов'язок – це вид і міра належної поведінки, яка встановлена законом. В основу суб'єктивного права покладено юридичне забезпечення можливості, а основу юридичного обов'язку становить закріплення необхідності. Носієм можливої поведінки виступає уповноважена особа, а носієм обов'язку – зобов'язана особа. Уповноважена особа має право здійснювати певні дії, а зобов'язана – повинна виконувати і забезпечувати їх.

Юридичний обов'язок складається з таких елементів:

- а) необхідність здійснення певних дій або утримання від їх здійснення;
- б) необхідність для зобов'язаної особи відреагувати на законні вимоги, звернені до неї уповноваженою особою;
- в) необхідність нести відповідальність за невиконання цих вимог;
- г) необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право.

Правовідносини можуть бути класифіковані за різними критеріями на окремі види:

1) за предметом правового регулювання вони поділяються на конституційні, цивільні, трудові, адміністративні, кримінальні та інші;

2) в залежності від того, на якій основі вони виникають, правовідносини поділяються на матеріально-правові та процесуально-правові. Матеріально-правові правовідносини виникають на основі норм матеріального права, їх змістом є права і обов'язки сторін. Процесуально-правові правовідносини реалізують норми процесуального права і виникають на основі організаційних

відносин. Вони є похідними, вторинними від норм матеріального права і встановлюють процедуру реалізації прав і обов'язків суб'єктів права, порядок вирішення юридичних справ;

3) за функціональним призначенням виокремлюють регулятивні та охоронні;

4) за часом дії розрізняють довгострокові та короткострокові правовідносини.

2. Підстави виникнення, зміни і припинення правовідносин.

Підставами виникнення, зміни і припинення правовідносин є юридичні факти.

Юридичні факти – це конкретні життєві обставини (дії та події), з якими норми права пов'язують настання певних правових наслідків – виникнення, зміну або припинення правових відносин.

Юридичні факти – це життєві обставини, які:

1) полягають у наявності або відсутності певних явищ матеріального світу;

2) мають конкретний зміст, існують у певному місці і часі;

3) несуть інформацію про стан суспільних відносин, що входять до предмета правового регулювання;

4) прямо або опосередковано передбачені нормами права;

5) зафіксовані у встановленій законодавством процесуальній формі;

6) викликають юридичні наслідки, передбачені нормами права.

Юридичні факти чисельні і багатогранні. Вони класифікуються за різними ознаками: за вольовою ознакою, юридичними наслідками, складом, тривалістю дії та іншими.

За вольовою ознакою юридичні факти поділяються на дії та події.

Юридичні дії – це вчинки людини, акти державних органів, пов'язані з волевиявленням суб'єктів правовідносин.

Юридичні дії за ставленням до права поділяються на *правомірні та протиправні*. *Правомірні дії* відповідають приписам юридичних норм, у них виражається правомірна (відповідно до законодавства) поведінка. *Протиправні дії* – суперечать правовим приписам, завдають шкоди інтересам особи, суспільства і держави.

У свою чергу, правомірні дії відповідно спрямованості волі суб'єкта на правові наслідки поділяються на *юридичні вчинки та юридичні акти*. *Юридичні вчинки* викликають правові наслідки незалежно від того, усвідомлював чи не усвідомлював суб'єкт їх правове значення, бажав чи не бажав їх настання. *Юридичні акти* – це дії, спрямовані на досягнення правового результату. Громадяни, державні органи та інші суб'єкти, що вчиняють юридичні акти, цілеспрямовано створюють, змінюють чи припиняють правові відносини для себе або інших суб'єктів.

Юридичні події – це життєві обставини, настання яких не залежить від волі і свідомості людини. В той же час, по-перше, багато подій лише на початку можуть залежати від волі людини (народження людини, її смерть, пожежа тощо). По-друге, розвиток науки і техніки збільшує можливості людини впливати на природні явища і процеси.

За способом зв'язку з явищем дійсності юридичні факти поділяються на позитивні і негативні.

Правові наслідки можуть бути пов'язані як з існуванням певного явища, так і з його відсутністю. Наприклад, наявність громадянства буде позитивним юридичним фактом, а захворювання, що перешкоджає проходженню служби, – негативним.

За юридичними наслідками юридичні факти поділяються на правовстановлюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі. Правовстановлюючі факти – це обставини, які необхідні для настання правових наслідків. *Правоприпиняючі факти* – це обставини, які стримують або припиняють розвиток фактичного складу, перешкоджають настанню правових наслідків. *Правозмінюючі факти* спрямовані на зміну правовідносин.

З погляду на зв'язок з відповідними правовими відносинами юридичні факти поділяються на матеріальні і процесуальні. До матеріальних фактів належать фактичні обставини, що є підставами настання матеріальних правовідносин. Процесуальні факти пов'язані з порядком їх реалізації, його розвитком і динамікою.

За ознакою їх документального закріплення юридичні факти можуть поділятися на оформлені і неформлені.

Більшість юридичних фактів існує в оформленому, зафіксованому вигляді. Деякі юридичні факти можуть існувати в неформленому вигляді, наприклад, усна угода між громадянами або відмова від реалізації суб'єктивного права.

За тривалістю дії юридичні факти поділяються на одноразові і тривалі.

За складом юридичні факти бувають простими і складними.

Прості юридичні факти складаються з однієї події або дії суб'єктів права, наприклад, написання заяви на відпустку.

Складні юридичні факти представляють собою сукупність кількох простих юридичних фактів, наприклад, призов громадянина на дійсну військову службу вимагає українського громадянства, досягнення встановленого законом віку, необхідний стан здоров'я, відсутність встановленого законом права на відстрочку.

Складні юридичні факти не слід ототожнювати з фактичними складами.

Фактичний склад відрізняється від складного юридичного факту тим, що він складається з різних за змістом юридичних фактів. Для юридичної повноцінності фактичного складу необхідні не тільки наявність усіх елементів юридичного факту, а й додержання певного порядку їх систематизації у фактичному складі. Наприклад, для визнання підприємця банкрутом необхідно, аби нездатність задовольнити законні вимоги кредиторів настала до того, як ці вимоги будуть заявлені в суді. В противному разі визнання підприємця банкрутом неможливо.

Юридичні факти відіграють активну роль у правовій системі, вони з'єднують норми права з реальними суспільними відносинами. За їх допомогою життєві обставини набувають юридичного значення і таким чином впливають на соціальні процеси і явища.

3. Правомірна поведінка. Поняття і види правопорушень.

Поведінка людей, інших суб'єктів розглядається як система певних взаємопов'язаних вчинків, які спрямовані на задоволення певних потреб та інтересів особи, суспільства, держави. Вони мають соціальний характер; контролюються волею та свідомістю людини, яка вчиняє певні дії; сприймаються та оцінюються оточуючими з урахуванням соціальної значущості їх наслідків (корисності чи шкідливості).

Правова поведінка – це юридично значуща поведінка суб'єктів права (індивідуальних або колективних), яка передбачена нормами права і тягне за собою юридичну оцінку і юридичні наслідки (позитивні або негативні).

Правова поведінка (правомірна чи протиправна) характеризується такими основними рисами та ознаками:

а) соціальна значущість (з погляду інтересів суспільства, особи, держави поведінка може оцінюватися як соціально корисна, індивідуальна чи соціально шкідлива). *Соціально корисна правова поведінка* знаходить свій прояв у правовій активності суб'єктів (наприклад, участь у виборах). *Індивідуальна правова поведінка* – це поведінка, яка є байдужою, не зацікавленою, вона не врегульована нормами права й не тягне юридичних наслідків (відмова від участі у виборах). *Соціально шкідлива поведінка* викликає негативні економічні, соціально-політичні, морально-психологічні та інші наслідки (адміністративні проступки, злочини, невиконання цивільно-правових зобов'язань тощо);

б) психологічна характеристика полягає в тому, що правова поведінка перебуває під контролем свідомості і волі особи;

в) юридична визначеність (регламентованість), сутність якої полягає в наявності певних юридичних засобів регламентації правової поведінки, її зовнішніх (об'єктивних) і внутрішніх (суб'єктивних) властивостей, передбачених нормами права;

г) здатність викликати юридичні наслідки;

г) динамічна ознака, яка полягає в тому, що тільки конкретний свідомо вольовий вчинок (дія або бездіяльність) суб'єкта права у сфері правового регулювання будь-яких відносин може оцінюватися з погляду права як правомірний чи неправомірний і викликати юридичні наслідки на підставі правових норм;

д) підконтрольність правової поведінки з боку держави, її гарантованість державою. Держава виступає гарантом правомірної поведінки і суб'єктом, здатним від імені суспільства застосовувати примус для притягнення до відповідальності за протиправну поведінку.

Враховуючи соціальний зміст та юридичну оцінку вчинку суб'єкта права і незалежно від форми її зовнішнього виразу (дія чи бездіяльність) *правову поведінку поділяють на види:*

а) правомірну поведінку – таку, що є соціально корисною і відповідає приписам правових норм;

б) правопорушення – соціально шкідливі вчинки, що скоєні з порушенням приписів правових норм;

в) зловживання правом – соціально шкідлива поведінка, вчинена суб'єктом права формально в рамках правових приписів;

г) об'єктивно протиправне діяння – поведінка, яка не є такою, що завдає шкоди, але формально-юридично оцінюється як вчинена всупереч вимогам правових норм.

До крайніх видів, які є протилежними за спрямованістю, соціально та юридично, відносять правомірну поведінку і протиправну поведінку (правопорушення).

Правомірна поведінка – це результат здійснення вимог принципу законності, а сукупність всіх правомірних вчинків у суспільстві означає втілення в ньому правопорядку. Така поведінка визначається специфікою прояву: 1) основних ознак правової поведінки, 2) її складу та 3) її видів.

Правомірна поведінка, по-перше, повинна відповідати правовим вимогам; по-друге, вона повинна бути корисною для суспільства; по-третє, правомірна поведінка характеризується наявністю всіх необхідних частин її складу: зовнішньої (об'єктивної) сторони вчинку особи – суб'єкта права та його внутрішньої (суб'єктивної) сторони.

Об'єктивна сторона як зовнішній прояв правомірної поведінки виступає у вигляді соціально корисного чи необхідного діяння, що відповідає правовим приписам, або бездіяльності особи. *Суб'єктивна сторона правомірної поведінки* характеризує внутрішній, психічний (духовний) стан особи, його ставлення до норм права і власного вчинку, його правову оцінку.

Правомірність поведінки різних суб'єктів права виступає як їх очікувана суспільством позитивна реакція на зміст правових приписів, вимог закону та свідомого позитивного ставлення до них.

Існують різні критерії класифікації правомірної поведінки.

В залежності від ступеня суспільної значущості правомірна поведінка поділяється на необхідну, бажану, соціально допустиму. *Необхідна правомірна поведінка* забезпечується імперативними зобов'язальними і заборонними правовими нормами, які вимагають безумовного здійснення таких приписів у формах виконання обов'язків і додержання юридичних заборон; *бажана* – головним чином уповноважуваними нормами, однак вона може стимулюватися і за допомогою рекомендаційних і заохочувальних норм, які б впливали на формування правових мотивів і цілей свідомо вольової поведінки суб'єктів; *соціально допустима правомірна поведінка* не торкається суттєвих інтересів суспільства і держави, не суперечить інтересам інших суб'єктів.

За своїми психологічними ознаками правомірна поведінка – це така поведінка, що контролюється свідомістю і волею особи і відповідає на

запитання: чому суб'єкт діє правомірно? В даному випадку *правомірна поведінка може бути добровільною і вимушеною. Добровільна правомірна поведінка* спирається на ціннісні і прагматичні мотиви у відповідності з правами та законними інтересами суб'єктів. Залежно від психологічного ставлення суб'єкта до своїх вчинків та їх наслідків вона може бути принциповою і звичайною. *Вимушена правомірна поведінка* визначається змістом її мотивів, суб'єктивною стороною вчинку. Вона характеризується як вибір варіанту поведінки, що формально відповідає приписам правових норм, але може розходитися з внутрішнім переконанням, звичками самої особи.

За особливостями ставлення суб'єкта до своєї поведінки (мотивацією) та чинниками, що вплинули на правомірну поведінку, вона може бути:

а) пристосовницькою, конформістською (від лат. *conformis* – подібний), по суті – пасивною, коли суб'єкт вчиняє зовнішньо правомірні дії, орієнтуючись не стільки на норму права, скільки на поведінку людей, які його оточують (у колективі, побуті). Конформізм полягає в низькому ступені соціальної активності особи і являє собою пасивне прийняття особою існуючого порядку, пануючих уявлень, відсутність власної думки, свідомої позиції та інше;

б) маргінальною (від лат. *marginalis* – той, хто знаходиться на межі, порубіжний, граничний), що відображає стан особи, яка знаходиться на межі антисоціального прояву, правопорушення, але не чинить його саме тому, що суб'єктом керує страх перед юридичною відповідальністю і він усвідомлює загрозу реального застосування санкції правової норми, неприємних юридичних та моральних наслідків, що можуть настати за вчинене правопорушення;

в) звичайною, тобто такою, яка виникає в результаті багаторазового повторення дій, що здійснюються за звичайних, вже тривалий час відомих обставин;

г) соціально активною, яка являє собою найбільш бажаний рівень правомірності, поваги до права в правовій державі і проявляється в суспільно

корисній, схвалюваній суспільством і державою діяльності людини в правовій сфері.

В цілому правомірна поведінка характеризується юридично визначеними суб'єктивними і об'єктивними ознаками. Протилежністю правомірної поведінки є протиправна поведінка, правопорушення.

Правопорушення – це протиправне, винне, соціально шкідливе діяння (дія чи бездіяльність) деліктоздатної особи, яке тягне за собою юридично визначені для правопорушника негативні наслідки.

Для правопорушення характерними ознаками є:

- 1) суспільна небезпечність – правопорушення завдає шкоду інтересам особи, держави, суспільства;
- 2) протиправність – правопорушення порушує норми права, правила, встановлені у державі;
- 3) винність – ставлення суб'єкту правопорушення до своєї поведінки та її наслідків;
- 4) караність – настання юридичної відповідальності за скоєння правопорушення.

Слід враховувати, що правопорушення можливе лише тоді, коли воно вчинене деліктоздатним суб'єктом, тобто фізична особа має бути:

- осудною, якою вважається особа здатна усвідомлювати характер і значення свого діяння та керувати ним;
- дієздатною особою, яка здатна відповідно до закону самостійно нести юридичну відповідальність за власні винні протиправні діяння.

Склад правопорушення – це сукупність передбачених законом об'єктивних і суб'єктивних ознак протиправного соціально шкідливого діяння, за вчинення якого винна особа несе юридичну відповідальність.

Склад правопорушення містить чотири необхідні елементи: *об'єкт, об'єктивну сторону, суб'єкта і суб'єктивну сторону правопорушення.*

1. Об'єкт правопорушення – це ті суспільні відносини та цінності, що охороняються правом, на які спрямовано посягання суб'єктів правопорушення. Безпосередніми об'єктами є суспільні відносини з приводу конкретних матеріальних (майно, цінні папери та ін.) і нематеріальних (життя, здоров'я, честь, гідність) благ у різних сферах життя суспільства і відповідні їм права та законні інтереси суб'єктів права: майнові, трудові, політичні та інші.

2. Об'єктивна сторона правопорушення – це зовнішній прояв самого протиправного вчинку. До обов'язкових елементів об'єктивної сторони належать: діяння (дія чи бездіяльність суб'єкта); його шкідливі наслідки (їх настання або загроза настання); необхідний причинно-наслідковий зв'язок між діянням і наслідками, які настали. Крім обов'язкових, будь-яке правопорушення має факультативні елементи: спосіб, місце, оточення, обставини та час вчинення правопорушення.

3. Суб'єкт правопорушення – це фізична чи юридична особа, яка вчинила правопорушення. Фізична особа (громадянин, особа без громадянства, іноземний громадянин) визнається суб'єктом правопорушень, якщо вона під час вчинення правопорушення була осудна (здатні контролювати свою поведінку волею і свідомістю) та досягла визначеного законом віку деліктоздатності. Юридичні особи теж є суб'єктами правопорушення, їх деліктоздатність виникає з моменту створення (наприклад, офіційної реєстрації підприємства).

4. Суб'єктивна сторона правопорушення (вина) – це сукупність таких ознак, які відображають психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння та його шкідливих наслідків. Правопорушенням визнається лише діяння особи, яка здатна усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним, тому відсутність такої властивості робить її неделіктоздатною. Здатність особи усвідомлювати значення свого вчинку і керувати ним – необхідна умова оцінки вини, яка залежно від конкретного поєднання цих характеристик може виступати у двох основних формах: наміру (умислу) і необережності.

Умисел поділяється на прямий та непрямий. *Прямий умисел* – особа усвідомлює протиправний характер свого вчинку, передбачає ті конкретні шкідливі (небезпечні) наслідки, які можуть чи повинні настати, і бажає їх настання (наприклад, крадіжка майна, що є власністю іншої особи). *При непрямому умислі* особа свідомо допускає можливість настання шкідливих (злочинних) наслідків свого діяння: не бажає їх настання конкретно, не ставлячи їх за мету, однак, не виключаючи можливої перспективи настання таких наслідків, байдуже ставлячись до такої можливості.

Необережна форма вини має свою специфіку. *При самовпевненості* особа не має наміру настання шкідливих наслідків, але при цьому: усвідомлює протиправність свого діяння; передбачає можливість настання шкідливих наслідків, однак легковажно розраховує на їх запобігання. *При недбальстві* особа не усвідомлює шкідливості свого вчинку і не передбачає можливості настання протиправного результату, але повинна і могла їх передбачити.

Особливості суб'єктивних і об'єктивних ознак правопорушень, їх юридичних характеристик дають змогу класифікувати ці правопорушення за різними підставами.

За ступенем суспільної небезпечної, завданої шкоди, а також характером санкції, що застосовується до суб'єктів, правопорушення поділяються на *злочини і проступки*.

Злочин – це передбачене і заборонене кримінальним законодавством протиправне суспільно небезпечне винне і карне діяння (дія чи бездіяльність), яке спричиняє чи може спричинити істотну шкоду певним охоронюваним державою суспільним відносинам – державному і суспільному ладу, політичній, економічній та соціальній системам, правопорядку, власності, життю, здоров'ю, правам і свободам особи. У Кримінальному кодексу України міститься вичерпний перелік злочинів.

Проступок – це протиправне, винне діяння (дії чи бездіяльність), які не настільки небезпечні як злочини, але завдають шкоду особі, суспільству, державі, вчиняється в усіх врегульованих правом сферах суспільного життя,

має різні об'єкти посягання і викликає юридичні наслідки за їх вчинення (стягнення). Проступки передбачені, наприклад, адміністративним правом.

Залежно від галузі права, до якої належать норми, що порушуються та від характеру стягнення, що застосовується до правопорушників, усі проступки поділяються на конституційні, адміністративні, дисциплінарні, земельні, екологічні, цивільні делікти та інші.

4. Поняття і види юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність – це передбачені нормами права і здійснювані в правових відносинах у процесуальному порядку уповноваженими державою суб'єктами засоби державного примусу до особи, яка вчинила правопорушення, що тягне для неї обов'язок зазнавати несприятливих наслідків особистого, майнового або організаційного характеру, вид і міра яких передбачені санкціями правових норм.

Ознаками юридичної відповідальності є:

1. Вона полягає в офіційній негативній оцінці (засудженні) з боку суспільства і держави поведінки правопорушника.

2. Обов'язкова наявність визначених законом фактичних підстав, застосування тільки за реально вчинене правопорушення (юридичний факт), що містить у собі всі ознаки складу певного виду правопорушення.

3. Наявність юридичних підстав, тобто юридичної основи – закріплених законодавчо правових норм.

4. Пов'язана з державним примусом, тобто відповідальність тягне за собою застосування до правопорушника з боку держави певних негативних для нього санкцій, обмежень майнового, особистого чи організаційного характеру.

5. Застосовується лише до суб'єктів (фізичних та юридичних осіб), винних у вчиненні конкретного правопорушення власними діями.

6. Здійснюється виключно уповноваженими державою компетентними органами.

7. Здійснюється такими органами в рамках правозастосовної діяльності з додержанням процесуальних форм, у рамках яких здійснюються всі заходи юридичної відповідальності.

Юридична відповідальність можлива тільки тоді, якщо існують підстави для її виникнення і якщо при цьому відсутні підстави, що її виключають.

Під підставами юридичної відповідальності розуміється певна сукупність фактичних і правових обставин, за наявності яких вона є можливою і належною. Фактичною підставою є саме протиправне діяння (діяльність чи бездіяльність), у якому присутні усі елементи складу правопорушення. *Юридичною підставою* юридичної відповідальності є нормативні приписи, які чітко фіксують елементи складу правопорушення та його ознаки. Якщо такі підстави відсутні, відповідальність виключається.

Підстави, що виключають юридичну відповідальність – це спеціально визначені законом винятки з правил, згідно з якими діяння, що зберігає ззовні вигляд правопорушення, за певних обставин таким не вважається, а особа не підлягає юридичній відповідальності. В таких випадках відсутній будь-який елемент складу правопорушення, що унеможлиблює юридичну відповідальність за об'єктивно існуючий, реальний вчинок. До таких підстав належать: неосудність, необхідна оборона, крайня необхідність, малозначущість, казус (випадок), фізичний або психічний примус.

Неосудність – обумовлена хворобливим станом психіки особи її нездатність усвідомлювати свої вчинки або керувати ними під час скоєння суспільно шкідливого (небезпечного) вчинку. Законом визначено два критерії неосудності: медичний – психічний розлад, хвороба та юридичний – нездатність усвідомлювати власні дії або керувати ними.

Необхідна оборона полягає у захисті особи та її прав чи прав інших осіб, що охороняються законом, а також охоронюваних законом інтересів суспільства від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння шкоди особі, що вчинила замах.

Крайня необхідність – вид протиправної поведінки, який є припустимим у випадках усунення небезпеки, що загрожує інтересам держави, суспільства, особи або правам громадян, якщо таку небезпеку неможливо було усунути іншими засобами, а заподіяна шкода є меншою на відміну від тієї, що була відвернута.

Малозначущість правопорушення, яке не становить великої суспільної небезпечності – обставина, яка встановлюється за фактом: ураховуються характер вчинку, умови його скоєння, відсутність як самих значних шкідливих наслідків, так і наміру їх спричинити.

Казус (випадок) – об’єктивно шкідливе і протиправне діяння, яке порушує права інших суб’єктів і за яке законотворець своєчасно не передбачив юридичну відповідальність, тому відсутні юридичні підстави притягнення особи до такої відповідальності.

Фізичний або психічний примус – виключає відповідальність у випадках, коли особа завдає шкоди правам інших осіб унаслідок примусу, тиску з боку. В такому разі відсутньою є суб’єктивна сторона – вина особи.

Юридична відповідальність класифікується за різними критеріями. Головним критерієм поділу юридичної відповідальності на види є галузева належність.

Залежно від галузевої належності правові норми розрізняють такі види відповідальності:

1. *Конституційну відповідальність*, яка має політико-правовий характер і настає за конституційне правопорушення, тобто невиконання норм Конституції, інших конституційних актів держави, і спрямована на захист Конституції шляхом застосування конституційних санкцій, наприклад, відставка президента в порядку імпічменту; вираження парламентом недовіри уряду в формі резолюції, в результаті чого уряд іде у відставку та інші.

2. *Кримінальну відповідальність*, особливість якої полягає в застосуванні до винної у вчиненні злочину фізичної особи певного виду і міри кримінального покарання, передбаченого Кримінальним кодексом України.

3. *Адміністративну відповідальність*, що накладається за адміністративні правопорушення. Підставою є проступки, які порушують правила, котрі діють у сфері державного управління та інших сферах, урегульованих адміністративною та іншими галузями законодавства (господарського, трудового, фінансового та ін.).

4. *Цивільно-правову відповідальність*, яка настає за вчинення цивільно-правового правопорушення і полягає в накладенні цивільно-правових стягнень на дієздатну фізичну чи юридичну особу з метою: відшкодування збитків, неустойки, штрафу, пені; поновлення порушеного правового становища особи; примусового виконання правового обов'язку.

5. *Дисциплінарну відповідальність*, яка наступає за порушення правил дисципліни: трудової, службової, військової, навчальної. Така відповідальність може застосовуватися за нормами трудового права, адміністративного та інших галузей права, нормами спеціального законодавства, дисциплінарними статутами, положеннями.

6. *Матеріальну відповідальність* – обов'язок кожної із сторін трудових правовідносин (працівника і власника) відшкодувати майнову шкоду, завдану іншій стороні внаслідок невиконання чи неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте визначення правовідносин.
2. Якими ознаками вони характеризуються?
3. Охарактеризуйте види правовідносин.
4. Розкрийте юридичний та фактичний зміст правовідносин.
5. У чому полягає склад правовідносин?
6. Охарактеризуйте фізичних осіб як суб'єктів правовідносин.
7. Надайте характеристику юридичних осіб як суб'єктів правовідносин.
8. Що таке правосуб'єктність?
9. Розкрийте зміст правоздатності фізичної особи.

10. Дайте визначення дієздатності та її видам.
11. На які види поділяються об'єкти правовідносин?
12. Що таке юридичні факти, за якими критеріями вони класифікуються?
13. Як співвідносяться поняття: «правова поведінка», «правомірна поведінка», «правопорушення»?
14. Назвіть види правомірної поведінки.
- 15.. Вкажіть ознаки правопорушень та їх види.
16. Назвіть елементи юридичного складу правопорушень.
17. Поясніть значення поняття «соціальна шкідливість» як ознаки правопорушення.
18. Назвіть ознаки юридичної відповідальності.
19. Поясніть зміст поняття «підстави юридичної відповідальності».
20. Які підстави виключають настання юридичної відповідальності?

Практичне заняття та завдання для самостійної роботи.

Тема 1. Поняття й ознаки права як соціальної системи

1. Право: поняття, ознаки, функції.
2. Система права та її структура.
3. Джерела права.
4. Закони та підзаконні акти.
5. Правові системи світу.

Проблемні питання для дискусії:

1. Роль права в регулюванні суспільних відносин.
2. Загальне та особливе у праві і моралі.
3. Залежність форм права від типу правової системи.
4. Значення систематизації для вдосконалення законодавства України.
5. Прогалини у праві, причини їх виникнення та способи усунення.

Завдання для самостійної роботи:

I. Робота з поняттями:

Дайте визначення наступним поняттям: «право як юридичне явище», «функції права», «принципи права», «норма права», «нормативно-правовий акт», «правовий звичай», «правовий прецедент», «нормативно-правовий договір», «закон», «підзаконний акт», «постанова», «правова система», «галузь права», «інститут права», «система законодавства», «предмет правового регулювання», «метод правового регулювання».

II. Творче завдання:

Складіть одну з запропонованих таблиць: основні функції права; форми (джерела) права; види систематизації законодавства.

Тематика рефератів (підготуйте доповідь або презентацію):

1. Основні теорії походження права.
2. Функції права і його соціальна цінність.
3. Значущість принципів права для юридичної практики.
4. Правові системи сучасності.
5. Право в системі соціальних норм.
6. Правові норми та норми моралі, їх взаємодія у регулюванні суспільних відносин.
7. Сутність норми права та її місце в системі права.
8. Галузі вітчизняного права та їх загальна характеристика.
9. Форми права, види форм права.
10. Основні засоби забезпечення верховенства закону в державному та суспільному житті.

III. Проаналізуйте ситуацію:

Виділити у наступних статтях законів гіпотезу, диспозицію та санкцію.

Цивільний кодекс України.

Стаття 231. Правові наслідки правочину, який вчинено під впливом насильства.

1. Правочин, вчинений особою проти її справжньої волі внаслідок застосування до неї фізичного чи психічного тиску з боку другої сторони або з боку іншої особи, визнається судом недійсним.

2. Винна сторона (інша особа), яка застосувала фізичний або психічний тиск до другої сторони, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Стаття 51⁻². Порухення прав на об'єкт права інтелектуальної власності

Незаконне використання об'єкта права інтелектуальної власності або інше умисне порушення прав на об'єкт права інтелектуальної власності, що охороняються законом,

– тягне за собою накладення штрафу від п'ятдесяти до трьохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян із конфіскацією незаконно виготовленої продукції та обладнання і матеріалів, призначених для її виготовлення.

Стаття 173. Дрібне хуліганство

Дрібне хуліганство, тобто нецензурна лайка в громадських місцях, образливе чіпляння до громадян та інші подібні дії, що порушують громадський порядок і спокій громадян,

– тягне за собою накладення штрафу від трьох до семи неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або громадські роботи на строк від сорока до шістдесяти годин, або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти процентів заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб.

Кримінальний кодекс України.

Стаття 121. Умисне тяжке тілесне ушкодження

1. Умисне тяжке тілесне ушкодження, тобто умисне тілесне ушкодження, небезпечне для життя в момент заподіяння, чи таке, що спричинило втрату будь-якого органу або його функцій, каліцтво статевих органів, психічну хворобу або інший розлад здоров'я, поєднаний зі стійкою втратою

працездатності не менш як на одну третину, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя,

– карається позбавленням волі на строк від п'яти до восьми років.

2. Умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинене способом, що має характер особливого мучення, або вчинене групою осіб, а також з метою залякування потерпілого або інших осіб, чи з мотивів расової, національної або релігійної нетерпимості, або вчинене на замовлення, або таке, що спричинило смерть потерпілого,

– карається позбавленням волі на строк від семи до десяти років.

Стаття 146. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини

1. Незаконне позбавлення волі або викрадення людини

– караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на той самий строк.

2. Ті самі діяння, вчинені щодо малолітнього або з корисливих мотивів, щодо двох чи більше осіб або за попередньою змовою групою осіб, або способом, небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або таке, що супроводжувалося заподіянням йому фізичних страждань, або із застосуванням зброї, або здійснюване протягом тривалого часу,

– караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

3. Діяння, передбачені частинами першою або другою цієї статті, вчинені організованою групою, або такі, що спричинили тяжкі наслідки,

– караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років.

Стаття 162. Порухення недоторканності житла

1. Незаконне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, незаконне проведення в них огляду чи обшуку, а так само незаконне виселення чи інші дії, що порушують недоторканність житла громадян,

– караються штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років, або обмеженням волі на строк до трьох років.

2. Ті самі дії, вчинені службовою особою або із застосуванням насильства чи з погрозою його застосування,
– караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років.

ІУ. Тестові завдання:

1. Яка з перелічених ознак не є властивістю права:

- а) системність;
- б) нормативність;
- в) загальнообов'язковість;
- г) гарантованість;
- д) регулятивність.

2. Яка з ознак норми права названа невірно:

- а) формальна визначеність;
- б) забезпеченість;
- в) важливість;
- г) дія у часі, просторі, за колом осіб;
- д) загальнообов'язковість.

3. Яке поняття розкриває таке визначення: «частина норми права, яка визначає обставини, за настання яких можна чи необхідно здійснювати правило поведінки»:

- а) диспозиція;
- б) гіпотеза;
- в) стаття закону;
- г) санкція;
- д) норма моралі.

4. У відповідях під якими літерами правильно названі види форм (джерел) права:

- а) правовий прецедент;
- б) мораль;
- в) майнова угода;
- г) нормативно-правовий акт;

д) санкціонований звичай.

5. Дефініцію якого поняття наведено: «письмовий документ компетентного органу держави, що містить формально обов'язкове правило поведінки загального характеру»:

а) нормативний договір;

б) форма (джерело) права;

в) нормативно-правовий акт;

г) судовий прецедент;

д) указ.

6. Чи всі характерні риси нормативно-правового акту є правильними:

а) має владний характер;

б) закріплює права і обов'язки;

в) серед інших методів забезпечується силою примусу;

г) має визначені реквізити;

д) висловлює волю домінуючої частини населення.

7. Чи правильно здійснено класифікацію законів за значенням і місцем у системі законодавства:

а) конституційні;

б) надзвичайні;

в) органічні;

г) звичайні;

д) основні.

8. У відповідях під якими номерами правильно вказані види підзаконних нормативно-правових актів України:

а) закон;

б) указ Президента України;

в) постанови Верховної Ради України;

г) правовий звичай;

д) нормативно-правовий договір.

9. Вкажіть основні форми систематизації законодавства:

- а) концентрація;
- б) корпоратизація;
- в) кодифікація;
- г) консолідація;
- д) інкорпорація.

10. До приватного права належить:

- а) матеріальне право;
- б) патентне право;
- в) природне право;
- г) суб'єктивне право;
- д) зобов'язальне право.

ЛІТЕРАТУРА

Нормативно-правові акти:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>
2. Цивільний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
3. Кодекс України про адміністративні правопорушення // Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР) 1984, додаток до № 51, ст.1122. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>
4. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

Базова література:

1. Правознавство: хрестоматія для студентів ден. та заочн. форми навчання усіх спец. / упоряд.: Л. В. Перевалова [та ін.] ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". – Харків : Панов А. М., 2019 – 220 с. URI: <https://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/44946>
2. Тезаурус з правознавства [Електронний ресурс] = Thesaurus of legal science : навч.-метод. посібник / Л. В. Перевалова [та ін.] ; Нац. техн. ун-т "Харків. політехн. ін-т". – Електрон. текст. дані. – Харків, 2021. – 194 с. – Укр. та англ. мовами. – URI: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/53286>.
3. Теорія держави і права : навчальний посібник / Я. О. Тицька, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Н. В. Атаманова, Н. Б. Арабаджи . Міжнародний гуманітарний ун-т. – Одеса, 2021. - 193 с. URL: <https://hdl.handle.net/11300/24041>
4. Теорія держави і права: навчальний посібник / Н. В. Атаманова, Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвєєва, Я. О. Тицька, Н. Б. Арабаджи; Міжнародний гуманітарний ун-т. – Одеса: 2021. – 193 с. URI: <https://hdl.handle.net/11300/24026>

5. Тополевський Р. Б., Федіна Н. В. Теорія держави і права: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 268 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3293/1/ТеорДержПрава-13-07-20.pdf>

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

ЗУ – Закон України

РНБО – Рада національної безпеки і оборони

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦК – Цивільний кодекс

КК – Кримінальний кодекс України

КУпАП – Кодекс про адміністративні правопорушення України

НАБУ – Національне антикорупційне бюро України

НАЗК – Національне агентство з питань запобігання корупції

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Основи теорії права	4
Тема1. Право як соціальна система.....	4
Тема 2. Правовідносини – особливий вид суспільних відносин.....	23
Практичне заняття та завдання для самостійної роботи.	45
Тема 1. Поняття й ознаки права як соціальної системи.....	45
ЛІТЕРАТУРА	52
СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	54

Навчальне видання

ОСНОВИ ТЕОРІЇ ПРАВА

Конспект лекцій та завдання для практичних занять
з навчальної дисципліни «Правознавство»
для студентів усіх спеціальностей

Укладач:

ПЕРЕВАЛОВА Людмила Вікторівна

Роботу рекомендував до друку проф. А. В. Кіпенський

В авторській редакції

План 2025 р., поз. 846

Підп. до друку 14.11.2025. Формат 60x84 1/16.

Папір офсетний. Друк цифровий. Гарнітура Times New Roman.

Ум. друк. арк. 3,3. Наклад 150 прим. Зам. № 18/11/25. Ціна договірна.

Видавець: Видавничий центр НТУ «ХП».

Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 5478 від 21.08.2017 р.

61002, Харків, вул. Кирпичова, 2

Виготовлювач: ФОП Панов А. М.